

Fig. 1. Kirken set fra syd. Foto HW 2004. – *The church viewed from the south.*

VOR FRELSERS KIRKE

Oversigt. Kirken ved Jernbanegade er opført 1904–07 for at afhjælpe pladsmangelen i Skt. Nikolaj Kirke, der indtil da var den eneste kirke til byens næsten 15.000 indbyggere. Den er bygget efter tegninger af arkitekt Otto Valdemar Koch, der vandt en arkitektkonkurrence, udskrevet 1901, men som døde allerede 1902, hvorfor projektering, udsmykning og indretning blev udført under ledelse af arkitekt Johannes Magdahl Nielsen. Ved kirkens indvielse 3. nov. 1907, Allehelgens søndag, udskiltes kirkens nye sogn omfattende hele den nordre del af byen.

Historisk indledning. Initiativet til byggeriet blev taget af fremtrædende Vejleborgere, og kirken blev i hovedsagen rejst for frivillige, indsamlede midler, suppleret med et tilskud fra staten. 1899 stiftedes en 'Komité for tilvejebringelse af en ny Kirke i Vejle', hvis formand, konsul Andreas Schjøth, fik et hovedansvar for kirkens opførelse.¹

I *arkitektkonkurrencen*, udskrevet 1901, var det en betingelse, at kirken fik plads til 600, og at tårnet var orienteret imod Jernbanegade. Bedømmelsen blev foretaget af kirkekomitéens fire medlemmer suppleret med to, der var udpeget af byrådet, og arkitekterne H. B. Storck og Martin Nyrop som repræsentanter for arkitektforeningen. Af de i alt 18 indkomne forslag tilfaldt 1.-præmie som nævnt arkitekten og professoren Valdemar Koch (jf. fig. 9–11), mens 2.- og 3.-præmie blev tildelt arkitekterne Vilhelm Ahlmann og Richard Bergmann.²

Efter Kochs død i februar 1902 valgte kirkekomitéen arkitekt Johannes Magdahl Nielsen til at lede det videre arbejde. Han foretog en *revision* af Kochs projekt, der kun gjorde rede for bygningens hovedtræk, og udarbejdede tegninger

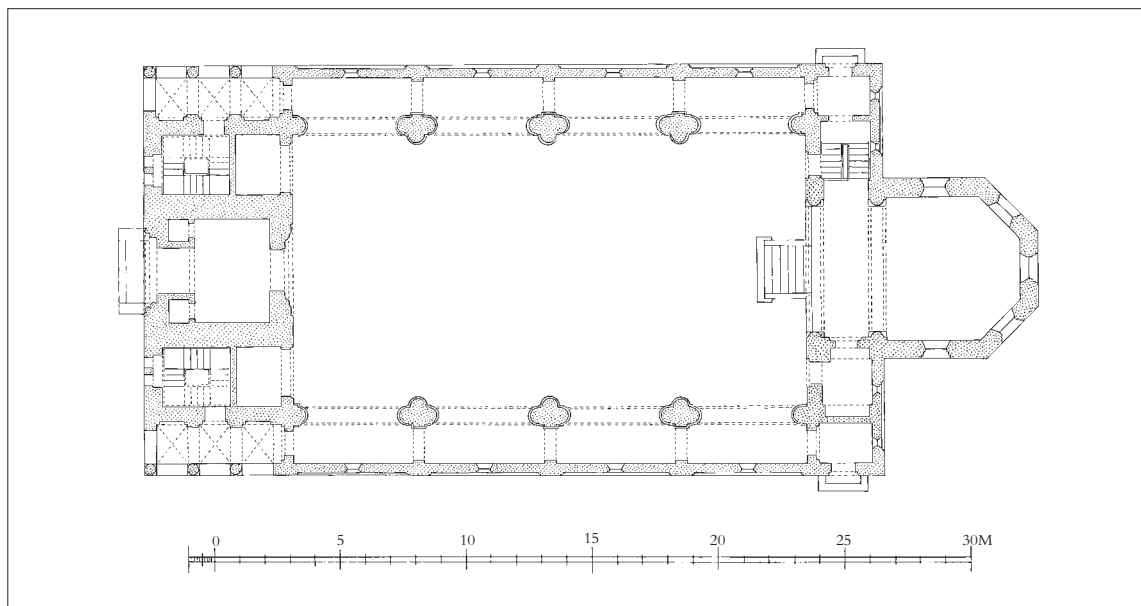

Fig. 2. Grundplan. 1:300. Tegnet af MN 2005 efter J. Magdahl Nielsen 1904. – *Ground plan.*

til skulptur, dekorative detaljer og inventar. En sammenligning mellem Kochs projekt og Magdahl Niensens tegninger 1904 (fig. 2-8) viser de væsentligste *ændringer*, som Magdahl Nielsen lod foretage: antallet af fag blev reduceret fra fem til fire, og der blev som flankering af tårnet indrettet en søjlebåren porticus under hver af de vestre hjørner; her havde Koch blot foreslået små indgangspartier med én frisojle. Indvendig udelod Magdahl Nielsen efter komitéens ønske et stort pulpitur i kirkens vestre del.

Byggeriet indledtes med grundstensens nedlæggelse 19. sept. 1904. Hovedentreprisen blev efter en licitation overdraget til murermester Christian Christoffersen og tømrermester Jørgen Petersen, begge Vejle. Modeller til kapitæler og billedsten blev udført i gips af Lambert Petersen, København, mens stenhuggerarbejdet (bygningsdetaljer, søjler og hovedportalen) blev udført af firmaet Hans og Jørgen Larsen, København.

BYGNING

Beliggenhed. Kirken er opført lige øst for jernbanedæmningen på den vestlige del af byens tidligere markedsplads nord for den ældre kirkegård (jf. s. 245), på en byggegrund, der var skænket

af kommunen. Det omgivende kvarter er præget af lave etageejendomme i røde mursten fra o. 1900, da området tillige blev udbygget med bl.a. Teknisk Skole 1895 (arkitekt Ludvig A. Petersen) og Langelinies Skole 1902 (arkitekt N. Christof Hansen). Et *menighedshus* i et plan med kontorer og konfirmandstuer er 1977 opført på den snævre grund mellem kirken og kirkegården (arkitekt N. E. Steensen).

Kirken, der er orienteret med kor i øst og tårn i vest, står med sine hvidtede facader i en klar kontrast til de omgivende røde murstensbygninger. Den har form af en basilika med et stort bredt hovedskib, flankeret af smalle, lave sideskibe, der kun giver plads til én langsgående stolebænk. Det forholdsvis lille, tresidet afsluttede kor med underliggende krypt er hævet otte trin over skibets gulv. Tårnpartiet, der med sin udsmykkede facade og det høje spir er bygningens vigtigste del, indeholder nederst kirkens våbenhus. *Materialerne* er gulbrændte, hvidtede teglsten over en sokkel af granit; men hertil kommer adskillige andre stenarter: sandsten, kalk- og kridtsten og indvendig også klæbersten og hvidt marmor.

Hovedbygningens fire fag er udvendig markeret af vinduerne, og sideskibene er tillige delt af lisener. Sideskibenes facader er prydet med vand-

rette *friser*, der i hvert fag er muret i individuelle, geometriske mønstre.

Rummene belyses gennem rundbuede, udvendig falsede *vinduer*: fem høje åbninger i koret, små lavt siddende vinduer i sideskibene og tregruppervinduer i højkirken. To *døre* østligst i sideskibene leder fra det ydre ind til hhv. præsteværelset (i syd) og trappen til den underliggende krypt (i nord).

Rigest på detaljer er *vestpartiet*, der spænder over hele kirkens bredde og mod gaden og jernbanen er udformet som en imponant *facade* (fig. 4) med *hovedportal* og stor *vinduesroset*, hvorover tårnet med det stejle spir hæver sig. Denne bygningsdel er nederst af kalksten, der også er brugt i det store mønstermurede rundvindue sammen med sandsten og tegl, mens selve åbningen er optaget af en gennembrudt 'membran' af træ. Som

Fig. 3-4. Opstalalter af øst- og vestside. 1:300. J. Magdahl Nielsen 1904. — *Elevations of the east and west side.*

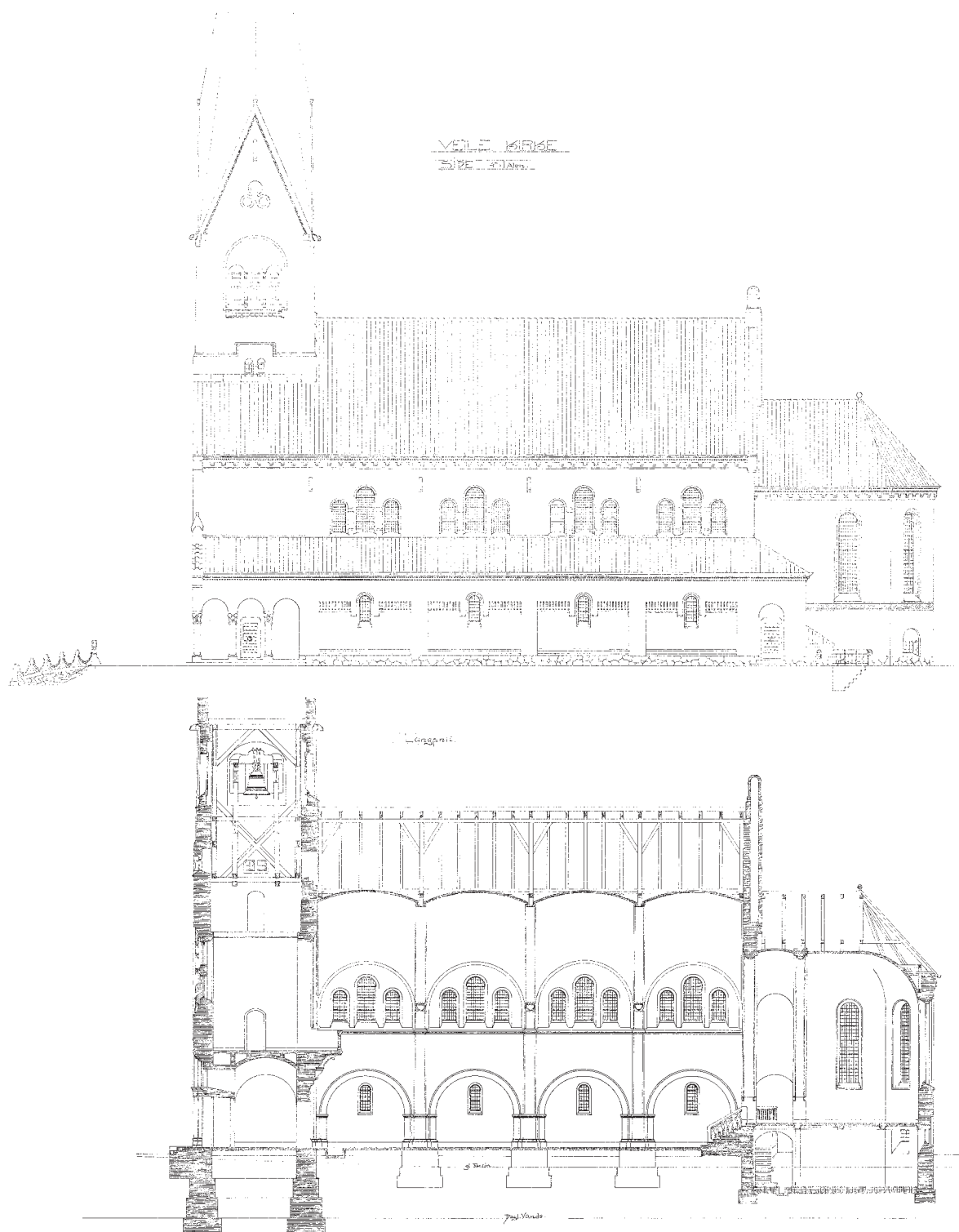

Fig. 5-6. Opstalt af sydside og længdesnit. 1:300. J. Magdahl Nielsen 1904. Ved opførelsen fik den murede frise i sideskibene en individuel udformning i hvert fag. – *Elevation of south side and longitudinal section.*

en forlængelse af sideskibene flankeres tårnet i syd og nord af et åbent, søjlebåret indgangsparti ('porticus'). Søjlerne, der er af granit, har attiske baser og individuelt udformede kapitæler med bladværk. Den frie del af tårnet indeholder øverst klokkestokværket, der i hver side er optaget af tre rundbuede glamhuller i et rundbuet spejl. Tårnet afsluttes med stejle spidsgavle og et ottekantet spir. Nogle skulpturer af vingede løver ved foden af klokkestokværket, som foreslået på Kochs tegning, kom ikke til udførelse, men til gengæld blev spiret i hvert hjørne forsynet med falske vandspy-
erer. Tagene er tækket med glaserede tegl, spiret med kobber.

I det indre dækkes koret og det brede hovedskib af højspændte *hvælv*, der som bl.a. i den samtidige kirke i Holstebro³ er udført som såkaldte 'Monier-hvælvninger' af tynde kapper af jernbeton. De murede, runde gjordbuer, der opdeler skibets store langsgående tøndehvælv, hviler på profilerede halvsøjler, som i højde med vinduerne smykkes af kraftige kapitæler med fantasifulde blomsterknopper og -blade, der bedst opleves fra orgelpulpituret. Kor og hovedskib forbindes af en

høj, rundbuet åbning, hvis bueslag er koncentrisk med hovedskibets tøndehvælv. Det lyse rum med de hvidtede vægflader står i kontrast til de lave, mørke sideskibe, der ligesom de runde arkader, der leder ind hertil, er i blank mur. Sideskibene (jf. fig. 12), der kun er halvanden meter brede og blot giver plads til én langsgående stolebænk, dækkes af murede, tværvendte tøndehvælv, og de enkelte fag er indbyrdes forbundet med lave, rundbuede arkader. *Krypten* under koret, der oprindelig brugtes som konfirmandstue, dækkes af et fladt loft. Gulvene, som nu er dækket af røde løbere, er lagt af små fliser, mens der er træfjæl under stolene. *Vindfløjen* med »1905« i gennembrudt arbejde er udført af kobbersmed Salling, Århus.

Arkitekturhistoriske forudsætninger. Den endelige bygning fulgte altså Kochs forslag – eller rettere: hovedlinjerne og ånden i hans projekt. Den overordnede arkitektur har da også mange træk fælles med Kochs københavnske kirker.⁴ Den rigt udformede vestfacade (med roset og spir) genkendes i Skt. Lukas på Frederiksberg, og også Apostelkirken i Saxogade (1899–1901), den seneste af hans kirker, er opført som en art basilika med lave,

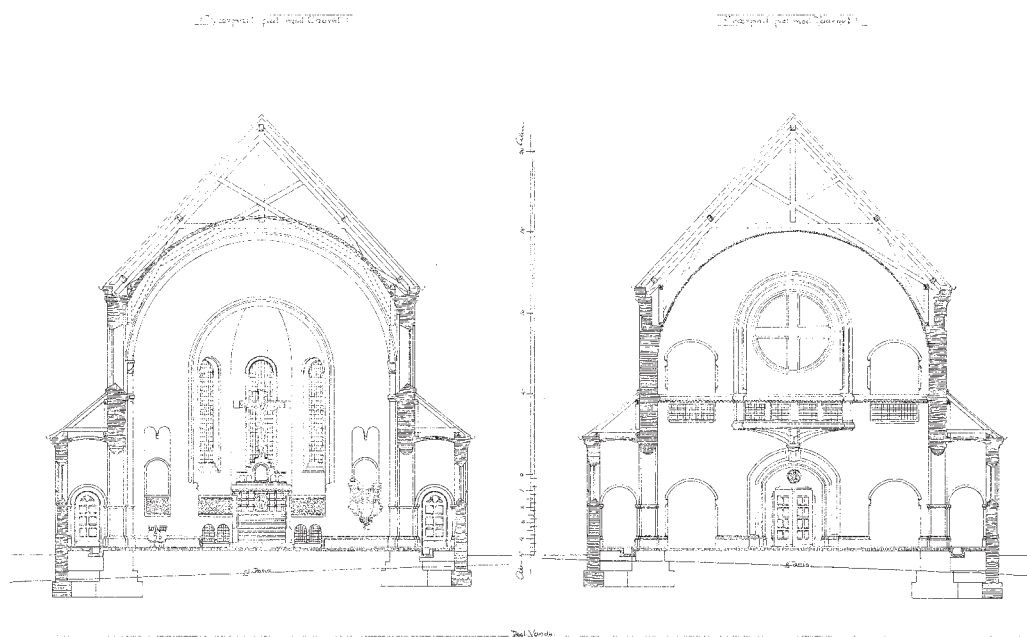

Fig. 7-8. Tværsnit af skibet set mod øst og vest. 1:300. J. Magdahl Nielsen 1904. – Cross-section of the nave viewed towards the east and west.

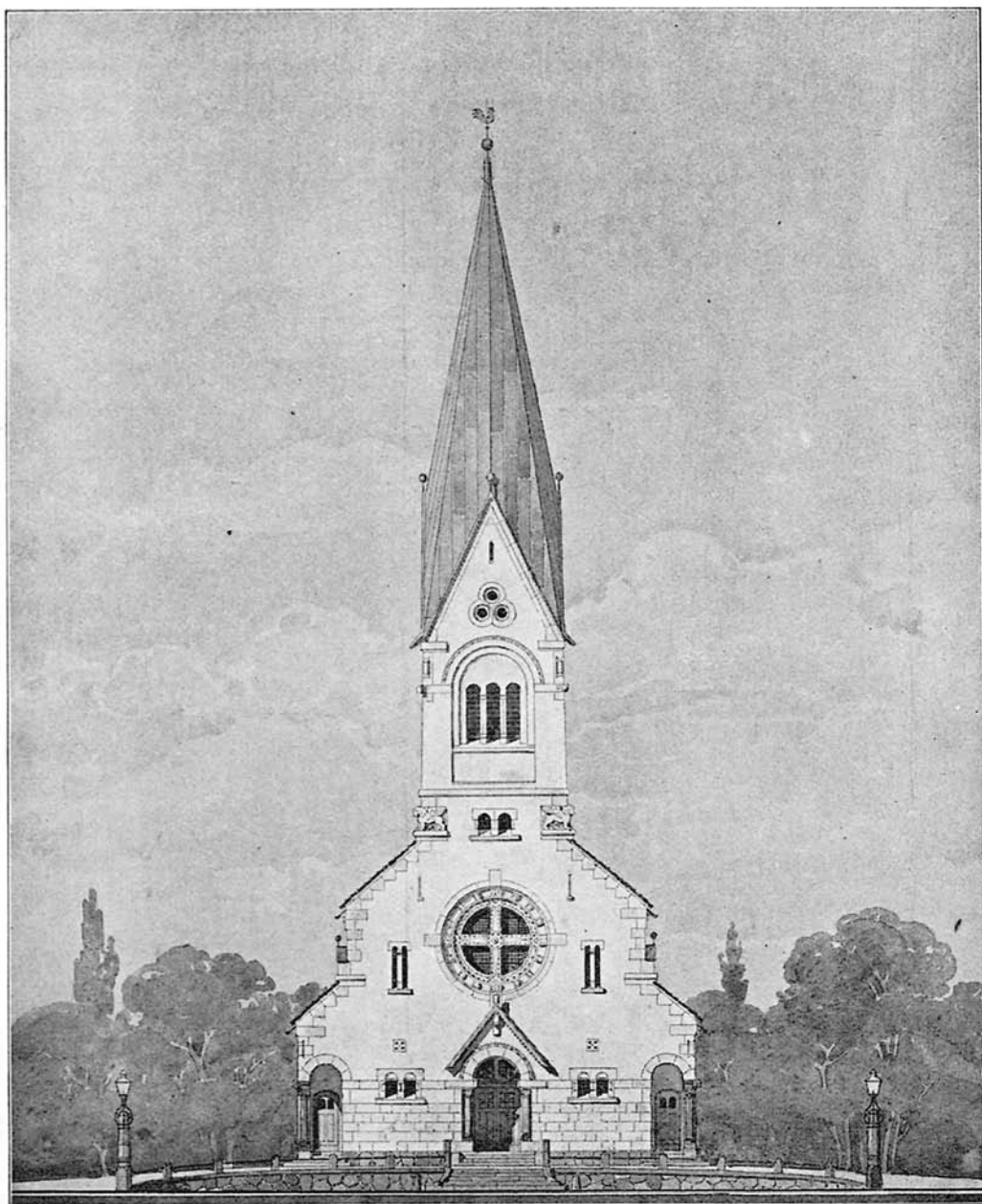

Fig. 9. V. Kochs vinderprojekt, opstalt af vestsiden. 1:300. Efter *Architekten* 1902. – *V. Koch's winning project, elevation of west side.*

smalle sideskibe.⁵ Disse er i Vejle reduceret i en sådan grad, at de her nærmest har karakter af en række små 'kapeller', der åbner sig mod hovedrummet.

Fælles for Kochs kirkebygninger er en glæde over materialerne og en forkærlighed for de dekorative detaljer, hvor de historiske, som oftest

middelalderlige, lån er frit kombineret med stiliserede emner fra plante- og dyreverdenen. Der spores, ikke mindst i tårnanlægget en inspiration fra 1200-tallets saksiske og gotlandske kirkearkitektur. Det er interessant at konstatere, at Magdahl Nielsen – i tilslutning til tidens tendenser, Art Nouveau- og Skønvirke-bevægelsen – synes at

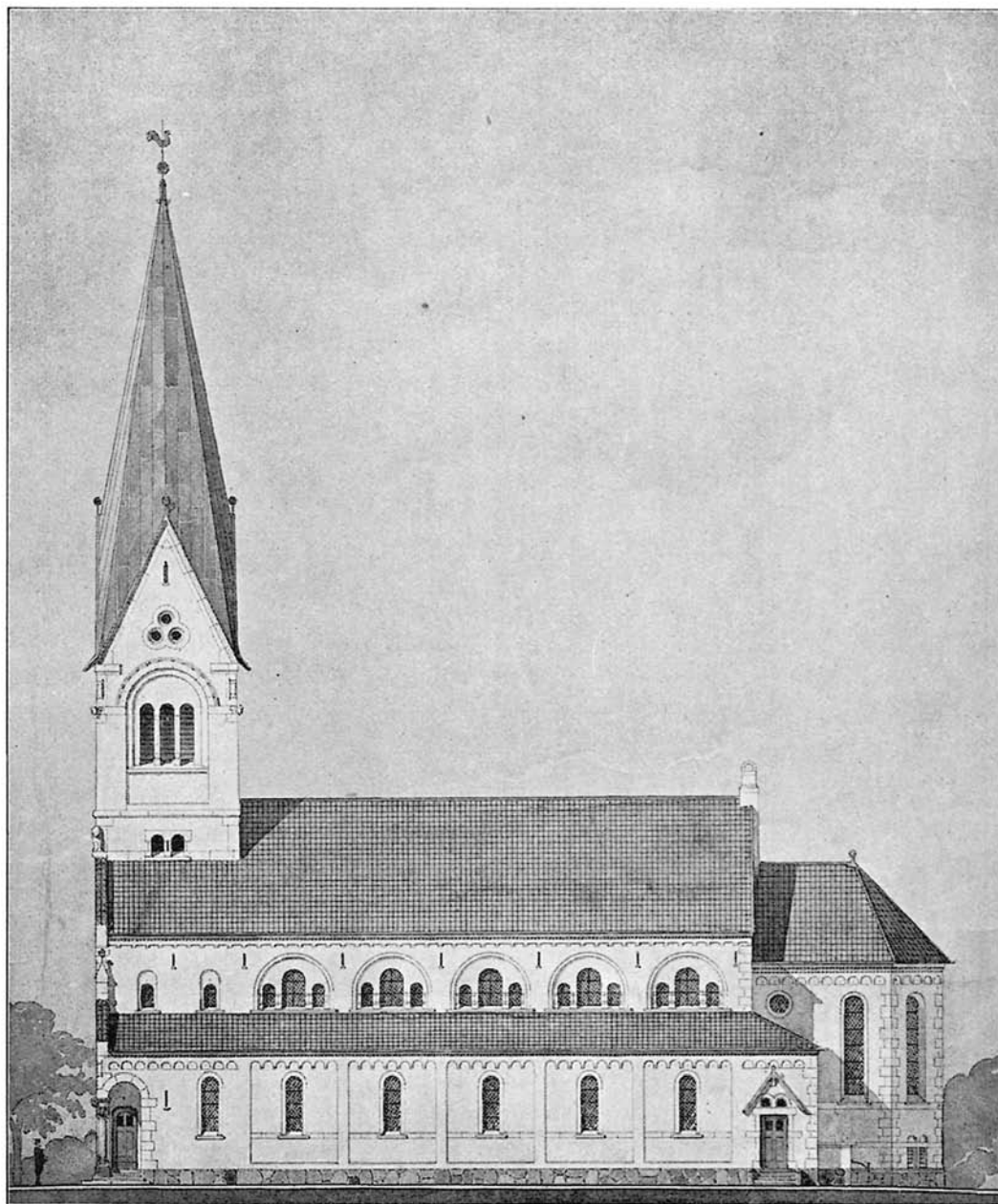

Fig. 10. V. Kochs vinderprojekt, opstalt af sydsiden. 1:300. Efter *Architekten* 1902. – V. Koch's winning project, elevation of south side.

være gået et skridt videre i retning af en frigørelse fra de historiske forbilleder: Højkirkevinduerne ændredes, og i sideskibenes facader opgav han den af Koch foreslåede, traditionelle rundbuefrise til fordel for en lavere siddende, frit komponeret frise i højde med vinduerne. Denne 'ahistoriske' frise, muret i fantasifulde, geometriske mønstre, er

varieret i hver af de otte fag, ganske som de mange forskellige rosetter i stolegavlens udskæringer.

En *kalkmalet udsmykning* (jf. fig. 12) på tøndehvælvene i de lave sideskibe er udført samtidig med bygningen af maleren og kunsthåndværkeren Jens Møller-Jensen, der i de foregående år havde forestået udsmykningen af Københavns

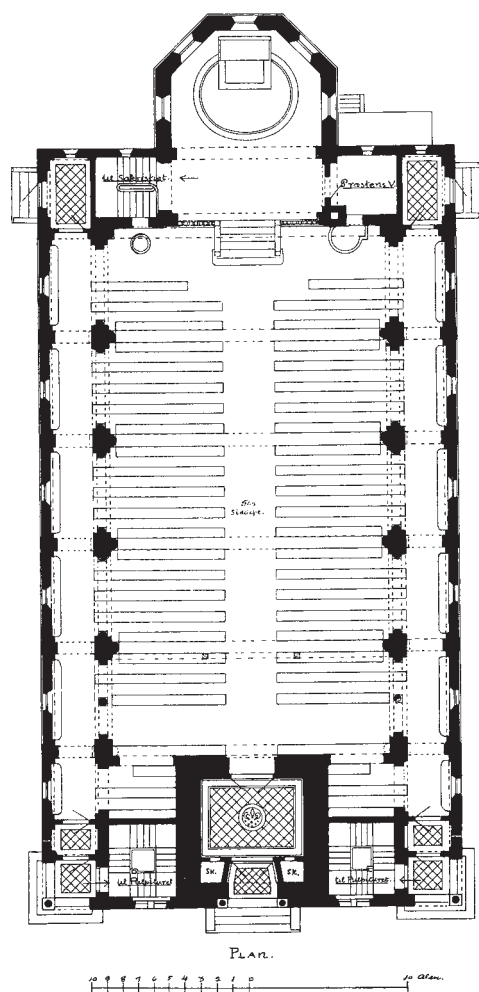

Fig. 11. V. Kochs vinderprojekt, grundplan. 1:300. Efter *Architekten* 1902. – V. Koch's winning project, ground plan.

Rådhus efter Martin Nyrops anvisninger. Ornamenterne, der er inspireret af middelalderligt kalkmaleri, består af stiliserede blomsterranker, som i sindrige mønstre slynger sig om blomsterkurve og rosetter og indrammer indskrifter (versaler) med salmevers, i alt 16, udvalgt af Andreas Schjøth.⁶ Udsmykningen, der varierer fra fag til fag, er holdt i gule, grønne og røde farver på en lys baggrund. Enkelte blomster samt bosser, knopper, kors og monogrammer er udført som plastisk arbejde.

Glasmalierne (fig. 14) i korets fem vinduer er udført 1949 af glarmester L. Freese efter udkast af maleren og keramikeren Jais Nielsen; de er signe-

ret »Jais – 49« og »Glarm(ester) L. Freese – Søner«. Motiverne, der overvejende er i røde, blå og grønne farver, skildrer fra nord mod syd Jesu liv, død og opstandelse med Korsfæstelsen i det midterste, østre vindue bag altret. Scenerne er disponeret, så tre ud af seks felter i hvert vindue udgøres af en stående hovedperson, hvortil slutter sig tre (i østre vindue to) mindre scener med relation til hovedmotivet: 1. Maria med barnet; Hyrderne på marken, Barnemordet og Jesus som tolvårig i templet. 2. Jesus velsigner de små børn; Brylluppet i Kana, Opvækkelsen af Jairus' datter. 3. Korsfæstelsen; Lazerus' opvækkelse, Jesus vandrer på søen. 4. Jesus (med kalk) i Getsemane have; Jesus taler fra en båd, De sovende disciple(?), Tilfangetagelsen. 5. Opstandelsen; Jesu dåb, Jesus for Herodes, Kvinderne ved graven.

INVENTAR

Inventarets oprindelige dele (fra 1904-07) er i alt væsentligt udført efter tegninger af Magdahl Nielsen som gaver fra menigheden og dens mere fremstående medlemmer. Et enkelt stykke, altersæt nr. 1 (fig. 13), er dog så gammelt som 1713 og må være udført til brug i orlogsflåden.

Alterbordet er et panelværk af egetræ, fra første færd bejdset, 1957 udvidet til nuværende størrelse, 236×93 cm, 104 cm højt. Samtidig blev bordet afrenset og fortil forsynet med billedskærerarbejde i form af en *alterbordsforside* efter forbillede af Jyllands romanske 'Gyldne Altre'. Forsiden viser en tronende majestas i firpas, der omgives af evangelisttegn og ved siderne 3×6 kvadratfelter med blomsterroset. Træet står nu blankt med forgyldte skæringer. Arbejdet 1957 blev udført af billedskærer Emil Hansen, København.

Altertavlen, fra 1957, er et lavt rektangulært relief, Nadveren, udført af krideret og guldbelagt japansk egetræ. Motivet er 'modelleret' af Jais Nielsen, Hellerup, og udført af billedhuggeren Helge Christoffersen. Indtil 1957 tjente en enkel *fyrretræsopsats* med *trækors* som alterprydelse; koret, af bejdset fyr, er nu opsat i våbenhuset over indgangsdøren til kirken.

Altersølvet omfatter to *altersæt*.⁷ 1) (Fig. 13), 1713, udført af Niels Johnsen, København, og skænket

Fig. 12. Søndre sideskib set mod øst. Tøndehvælvenes kalkmalede udsmykning (s. 207) er udført af Jens Møller-Jensen. Foto AM 2005. – *South side aisle viewed towards the west. The mural decorations of the barrel vault were done by Jens Møller-Jensen.*

1905 af Kultusministeriet. Kalken, 22 cm høj, har cirkulær aftrappet fod, cylinderskaft med godroneret knop og et stejlt, glat bæger, der muligvis er fornyet. Under fodpladen er graveret en nummerering og vægtangivelse: »No = II = 47 l. 2½ q.«. Pladens overside har stempel for Niels Johnsen 1713 (Bøje 261), et guardeinmærke for Conrad Ludolf, Københavnsmærke samt et månedsmærke for Krebsens tegn. Disken, tværmål 15,5 cm, er glat og har på fanens underside graveret »No Z« (dvs. nr. 2). Midt under bunden er Niels Johnsens stempel gentaget. Altersættet må, som en række andre skænket til kirker af ministeriet, formodes oprindeligt at være udført til brug i orlogsflåden. Således findes et tilsvarende sæt, udført af Niels

Johnsen samme år, i Holmens Kirke i København og to andre i Stenderup og Obbekær kirker i Ribe Amt.⁸

2) 1905–6, kalken 23 cm høj, udført af K. C. Herman, København, i forenklede sengotiske former med sekssidet fod og et bæger, hvorpå er graveret et kors med trekløverender. På foden læses i frakturskrift: »Skænket 'Vor Frelsers Kirke' af F. og K. Ulrich 1906«. Kalken bærer Københavnsmærke, guardeinmærke for C. F. Heise samt mærket »S«, formentlig for I. Sørensen, Vejle, som leverandør (jf. oblatæske). Disken, tværmål 17 cm, har cirkelkors på fanen og under bunden Københavnsmærke med læseligt »1905«, guardeinmærke samt mestermærke for K. C. Herman, København.

Fig. 13. Altersæt nr. 1, 1713, udført af Niels Johnsen, København, oprindelig til brug i orlogsflåden (s. 208). Foto AM 2005. – *Chalice and paten set no. 1, 1713, by Niels Johnsen, Copenhagen, originally for use in the Navy.*

Oblatæske, 1907, udført og skænket af guldsmed I. Sørensen, Vejle. Æsken er formet som et ovalt sekspas, 12×10 cm, 8 cm høj, med let hvælvet låg, der krones af et kors. I æskens bund er anført med skriveskrift: »Skjænket Vor Frelzers Kirke af L. og I. Sørensen 1907«. Æsken bærer Københavnsmærke 1907, guardeinmærke for C. F. Heise samt stempellet »S«, der må være I. Sørensens. *Alterkande*, 1905, 30 cm høj, i stil med altersæt nr. 2. På foden frakturindskriften: »Skjænket 'Vor Frelzers Kirke' af L. & A. Trojel 1906«. Stemplet med Københavnsmærke 1905 og guardeinmærke for C. F. Heise.

En *ske*, 18 cm lang, er spinkel med vinklet skaft, der ender i en kugle. Københavnsarbejde.

Alterstagerne fra 1904 er af messing, 50 cm høje, i gotisk form, tegnet af Magdahl Nielsen og udført af bronzestøber Rudolf Rasmussen, København. En samtidig *syvstage* af messing (nu i krypten) er 1957 afløst af en lavere af egetræ, der er tegnet af Gunnar Erlandsen, sognepræst 1958-78. Fire nyere *messehagler* har liturgiske farver. *Alterskranke* er af jern, stiverne smykket med Konstantinskors i gennembrudt messing.

Døbefonten, af finsk klæbersten, 90 cm høj, har form som en enkel romansk granitfont af vestjysk type. Den er udført af stenhuggerne Hans og Jørgen Larsen, København. *Dåbsfadet* fra 1907 er af

sølv, tværmål 54 cm, bunden med opdrejet motiv, tre krydsende fisk, der kantes af bukler. På fanen læses i uncialskrift: »Hvo som tror og bliver døbt skal blive salig (Mark. 16,16)«. Fadet bærer mærke for Th. Strøms Kunstindustri, København, samt guardeinmærke for C. F. Heise. I sin udformning slutter fadet sig nøje til forbilleder fra 1700-tallet, således i Egvad og Lindknud.⁹ *Dåbskanden* fra 1932 er ligeledes af sølv, skænket af murermester I. C. Madsen og hustru. Den er 29 cm høj, i en stram og enkel skønvirkestil med indskrift under bunden: »Vor Frelzers Kirke 1907-32«. Kanden bærer Københavnsmærke 1932 og guardeinmærke for Johannes Siggaard.

Prædikestolen, fra 1904, er skænket af I. C. Madsen og hustru. Den udspringer fra væggen syd for korbuen som en femsidig polygon, muret af kridtsten. Bærekonsollen er af granit, den stærkt profilerede underbaldakin ligesom også gesimsen og læsepulten er af finsk klæbersten. Mens dette stenhuggerarbejde er udført af Hans & Jørgen Larsen, København, skyldes fem indfældede og forgyldte rektangulære felter (af porøs sten) med rosetter og bladværk billedskæreren Emil Hansen, København. En giverindskrift med versaler ses på underbaldakinen i syd: »J. C. Madsen og Hustru«.

Stolestaderne, fra 1904, er af blankt fyrretræ med let skrå ryglæn og imod midtgangen gavle, som har ottesidede, varierende rosetter i skønvirkestil. Imod sideskibene er der lavere gavle efterlignende den sydvestjyske ungrenæssancetype med dobbelte dværgspir. Fire *lysekroner* har form af store hjulkroner af messing, udført efter tegning af Magdahl Nielsen.

Orglet, fra 1941, er bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Oprindelig størrelse: 31 stemmer. Efter ombygninger 1971 og 1987, udført af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl, rummer instrumentet 33 stemmer, tre manualer og pedal.¹⁰ Ved ombygningen 1987 byggedes et nyt, fritstående spillebord.

Kirkens oprindelige *torgel* fra 1906, havde fra første færd 13 stemmer, to manualer og pedal, og var bygget af I. Starup, København. Udvidet 1910 til 14 stemmer af samme orgelbygger.¹¹ Orglet stod færdigt et år før kirkens indvielse.

Fig. 14. Indre set mod øst. Foto HW 2004. – *Interior viewed towards the east.*

Fig. 15. Indre set mod vest. Foto HW 2004. – *Interior viewed towards the west.*

Orgelpulpitoret, der strækker sig i hele hovedskibets bredde, er fra opførelsen, dog med en 1986 tilføjet midtkarnap, der rummer rygpositivet. Pulpiturets oprindelige dele, 3×3 fag ved siderne, er udført som tremmeværk af kridtsten i et samarbejde mellem stenhuggerne Hans & Jørgen Larsen og billedskærer Emil Hansen.

Klokkerne, der oprindelig var gaver fra byens borgere, er leveret af De Smithske Klokkestøberier i Ålborg 1906 og er omstøbt 1925 og 1955 med gentagelse af de gamle indskrifter. 1) 1925, tværmål 94 cm, med uncialskrift. Om halsen: »Til

Guds Ære og Kristelige Menneskers Opbyggelse lode J. Andersen, F. Christiansen, I. C. Christiansen, M. Christiansen, C. Christoffersen, C. M. Hess, N. Houmann, A. C. Petersen, A. Schjøth og J. Thisted denne Klokke gøre af De Smithske Klokkestøberier i Aalborg til Vor Frelsers Kirke i Vejle«. Under indskriften, der kantes af lister og en blomsterbort, står endvidere på legemet: »Jeg bringer hver Sjæl dernede Bud/ om Naade og Frelse og Fred fra Gud«, ligesom her anføres Frederik VIII's kronede monogram og året »1906«. Nederst på legemet er 1925 tilføjet med mindre skrift: »De

Smithske Klokkestøberier i Aalborg gjorde mig om Aar 1925«. Klokken savner krone og er boltet direkte på en vuggebom af jern.

2) 1955, tværmål 74 cm, med versalskrifter. Om halsen: »Med Tak til Gud for 25 Aars lykkeligt Samliv lod Jernstøber C. M. Hess og Hustru født Brincher denne Klokke gøre af de Smithske Klokkestøberier i Aalborg til Vor Frelsers Kirke i Vejle«. Under indskriften, der kantes af lister, læses på legemet: »Til den travle Slægt i Tiden/ taler jeg om Evighed/ Kalder den fra Hverdagsstriden/ Til Guds Riges Søndagsfred«. Nederst Frederik VIII's kronede monogram og årstallet »1906« samt et tilføjet »Omstøbt 1955«. Ophæng som nr. 1.

†Klokker. 1-2) 1906, til deres støbning medgik formentlig en †klokke, som var anskaffet 1863 til Østre Kirkegård. 1) Svarende til nr. 1, men en smule større, tværmål 100 cm.¹² 2) Formentlig helt svarende til nr. 2.

Klokkestolen er af fyr, samtidig med bygningen.

KILDER OG HENVISNINGER

Tegninger. Projekt til en kirke i Vejle ved V. Koch (1.-præmie ved arkitektkonkurrence 1902), grundplan og opstalter, er gengivet i *Architekten* bd. IV, 1902. 2.- og 3.-præmie i samme arkitektkonkurrence (V. Ahlmann og Richard Bergmann) er gengivet i Harald Gottlieb (red.), *Vor Frelsers Kirke 1907-1957*, Vejle 1957.

NM. Tryk af grundplan, opstalter og snit til kirkens endelige projektering ved Johannes Magdahl Nielsen 1904 (udateret og usigneret, men stemplet 1904). Dele af det samme sæt tegninger i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

Litteratur. Harald Gottlieb (red.), *Vor Frelsers Kirke 1907-1957*, Vejle 1957.

Beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgel). Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet 2005.

¹ Harald Gottlieb (red.), *Vor Frelsers Kirke 1907-1957*, Vejle 1957, 7-26. Komiteens øvrige medlemmer var fabrikanterne C. M. Hess og I. C. Christiansen og direktør I. Thisted. Se også Leif Arffmann, »Vejle ved århundredskiftet. Breve fra konsul A. Schjøth til fabrikant C. M. Hess«, *ÅrbVejle* 1984, 78-88.

² *Vejle Amts Avis* 18. febr. 1902. De to projekter, der var holdt hhv. i nordisk renæssance og i romansk stil, er gengivet i Gottlieb 1957 (jf. note 1) 15 og 19.

³ *DK Ringkøbing* 175.

⁴ Birgitte Bøggild Johannsen, »Omkring Sct. Lukas kirke og arkitekten Valdemar Koch«, Liss Jensen m.fl., *Sct Lukas kirke 1897-1997*, 1997, 9-32.

⁵ Sml. Valdemar Kochs tegninger til Apostelkirken i *Achitekten* bd. IV, 1902, og Anne-Mette Gravgaard, *Storbyens virkeliggjorte længsler. Kirkerne i København og på Frederiksberg 1860-1940*, 2001, 52-53.

⁶ Gottlieb 1957 (jf. note 1) 23.

⁷ Altersølvet i sin helhed er afbildet i Gottlieb m.fl. (jf. note 1) 28f.

⁸ Jf. *DK KbhBy* Bd. 2, 81. *DK Ribe* 2801, 3377 og Roskilde Stiftsblad 1983, nr. 7, 103.

⁹ *DK Sjydl* 1758 og *DK Ribe* 2691.

¹⁰ Den oprindelige disposition anføres i *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944. Dispositionerne efter ombygningerne 1971 og 1987 anføres i 6. udg. 1979 og 7. udg. 1991.

¹¹ Der hersker usikkerhed omkring orglets størrelse: *Organist- og Kantorembederne*, 2. udg. 1916 angiver 14 stemmer, mens 3. udg. 1927 angiver 15 stemmer. Starups værkfortegnelse (i Den Danske Orgelregistrant) oplyser, at orglet byggedes med 14 stemmer, men heri kan en forberedt Obo 8' i manual II være medregnet. Yderligere oplysninger om orglerne findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹² NM Beskrivelse og opmåling ved støberiet i forbindelse med omstøbning 1925.